

Ա Մ Ի Բ Տ Օ Վ Լ Ա Թ

(ձառ՝ արտասանուած հայ եկեղեցւոյց մեծ բժշկագետ հեղինակիին
հանգիստի տարւոյն համոզեալ)

Ամիրտովլաթ դիտուն հայ բժիշկի որուն
հինգհարիւրամեակը կը տօնենք այսօր՝ Փարի-
զի Ամասիացի Հայերու Հայրենակցականին
յոթնամեակի նախաձեռնութեան շնորհիւ, մին է հայ
ազգէն բղիսած մեծ դէմքերէն, որոնք, օտար
հողի վրայ ծնած, օտար միջավայրի մէջ ծաղ-
կած, իրենց ցեղի մտաւորական կարողութիւն-
ներն ապացուցած են հայրենի շրջանակէն
դուրս:

Ի՞նչքան եղած են այդպիսիները՝ զանազան
մարզերու մէջ, այլ եւ այլ երկիրներու տակ
եւ այլեւայլ դարերու ընթացքին: Ոմանք ի
յայտ են եկած հոգմէական պետութեան մէջ
եւ այլ՝ հաւանօրէն՝ նաեւ պարսիկ պետու-
թեան մէջ, շատեր՝ բիւզանդական ու յետոյ
օսմանեան կայսրութեան մէջ. եղած են նաեւ
արաբական պետութեան, Եգիպտոսի ու Եւրո-
պական ինչ ինչ երկիրներու մէջ: Ատոնցմէ
շատերը մեղի անծանօթ կը մնան դէս, վասնզի
օտար անուններ առած, օտարի պէս ապրած
ու զօրծած են եւ իրենց հայ ցեղէ բղիսած լը-
լալը դեռ երեւան չէ հանուած: Թէ ի՞նչքան
բազմաթիւ ու բազմազան մեծ դէմքեր տուած
է հայ ցեղը բիւզանդական պետութեան, դեռ
հազիւ 20 - 30 տարիէ ի վեր է որ Եւրոպացի
ու հայ գիտնականներու պրպտումներուն շնոր-
հիւ ամբողջ ցոյց կը տրուի: Բայց տակաւին
ո՞րքան աշխատանք կայ կատարելիք, թէ՛ բիւ-
զանդական պետութեան եւ թէ՛ այլ օտար հին
ու նոր պետութեանց մէջ փայլած հայացեղ
դէմքեր երեւան հանելու համար: Հայ պատ-
մագէտ եւ բանասէր ուսումնականներու հա-
մար, հատորաւարք մը կայ յորինելիք «Հայ

մեծ դէմքեր օտար երկիրներու մէջ» նիւթին
վրայ:

Ամիրտովլաթ բժիշկին Հայ ըլլալն ապա-
ցուցանելու համար ու եւ էջանք թափելու պէտք
չէ եղած: Իր բուն անունը չենք գիտեր: Անու-
նը որով ան մեղի ծանօթ է, աւելի ճիշդ՝
պատուանունը զոր ինքզինքին տուած է, — «Ա-
միրտովլաթ», ու մերթ ալ «Ըռամատան», —
օտար է, փոխ առնուած՝ այդ դարերուն Արեւ-
ելքի մէջ բժշկական գիտութեան տիրական,
դասական դարձած լեզուէն՝ արաբերէնէն, բայց
անոր հայ լեզուով դրած չորս գիտական գոր-
ծերը և անոր ամբողջ կեանքն ու գործունէու-
թիւնը, իր օրով և իր մահուանէն ալ ի վեր ա-
մէն տեղ յայտնի ցոյց տուած են անոր Հայ ըլ-
լալը:

Ամիրտովլաթ ծնած է Ամասիա: Հօրը ա-
նունն էր Եղիա: Մենդեան թուականը յայտնի
չէ, ԺԵ. դարու առաջին զատորդին մէջտեղե-
րը, ինչպէս կը գրէ Կ. Յ. Բասմաշեան. մահ-
ուան թուականը ծանօթ է, շնորհիւ իր գոր-
ծերէն մէկուն Լոնտոն գիտնուող օրինակի յի-
շատակարարին, 1396 Դեկտ. 8, որով եւ գի-
տենք որ բաւական երկարատեւ կեանք մը ու-
նեցած է: Շատ երկիրներու ծառայութեան
է, Պարսկաստանէն մինչեւ Պալքանները, յետոյ
գացած է Պոլիս եւ այդ մայրաքաղաքը Բիւ-
զանդացոյց ձեռքէն խլող աշխարհակալ Սուլ-
թան Մեհմէտ Բ. ի արքունի վերաբուժապետն
եղած է ատեն մը ու նոյն իսկ ճանձնապահա-
պետներէն մին. իր յիշատակարաններէն մին
կ'ըսէ՝ «Վասն նշանաց հիւանդին զկենաց եւ
զմահուն ճառահալարի Ըրմատանին արար-
եալ, որ է Ամիրտովլաթ բժիշկն Ամասիացի».

և ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ՝ «Եւ զիս ձառահ պաշխի եւ Պոստանճի պաշխի՝ յիշեցէք ի Տէր»:

«Ամիրտովլաթ, կը զրէ Բամաջկան, հիւսաւորց հայ բաշկապետին կարեւորագոյն դործերէն մէկուն» «Անդիտաց Անպէտ»ին՝ իր հրատարակութեան Ներածութեանը մէջ, բաշկութեան արուեստը սորոկէ՛ն ետք, կ'ըրթայ կը թափառի երկրէ երկիր, ևնթարկուելով զանազան հալածանքի, տառապանքի, աղքատութեան, թշուառութեան եւ ամէն տեսակ զրկանքի, բայց ամէն տեղ ալ ճարտարօրէն կը դարձանէ իրեն դիմող հիւանդները, տիրանալով մեծ համբաւի»:

Ու Բամաջկան մէջ կը բերէ Ամիրտովլաթի մէջ ուրիշ գործէն որ դեռ անտիպ կը մնայ, «Օգուտ բաշկութեան» տիտղոսով աշխատութենէն՝ որուն մէկ ձեռագիրն ինքն իսկ ունի, հետեւած ինքնակենսագրական շատ բնորոշ ու մեծապէս շահեկան հատուածը:

«Շատ դժուարութիւն եւ պատահունք եմք քաշեր յանօրինաց եւ յալլ ապպաց 1), եւ ի դատաւորաց, եւ իշխանաց, եւ թաղաւորաց, եւ շատ դրեանք էի ժողովել ի յԱրապաց եւ ի Պարսեան եւ թուրքեան եւ շատ զարիպութիւն էի քաշել եւ դժամակին եւ զշարն եւ զարբին եւ զպատահունքն էի կրել, զհարստութիւն եւ զաղքատութիւն էի քաշել. ի յերկրէ յերկիր շատ բաշկութեան զարուեստն էի գործել, եւ փորձել էի ես իմ միտքն շատ գեղեք եւ թարգմանի, եւ շատ ծառայել էի հիւանդաց, եւ մեծամեծաց եւ իշխանաց, եւ հազարապետաց եւ քաղաքացոյն, եւ աղքատաց, մեծի եւ փոքու, եւ շատ չար եւ շատ էի տեսել, եւ հանց եղայ ես հիմի որ ոչ հարստութեան կու ինդամ եւ ոչ աղքատութեան կու տրամիմ, եւ զամէն չար եւ զբարին մէկ կու տեսնեմ, եւ անհոգել եմ այս ամենայն ցանկութենէն կենցաղոյն»:

Այս նշանաւոր հատուածէն կ'երեւայ թէ ինչպիսի մրրկայտոյ ալեծուփ կեանք մը ունեցած է ազգտ ու մոլեռանդ օտար միջավայրե-

րու մէջ ապրելու եւ գործելու ստիպուած այդ հայ դիտնականը, եւ թէ ինչպիսի դժուարութեանց, վտանգներու եւ փորձանքներու մէջէն՝ հակառակ հոգիի դառնութեամբ լեցուած ըլլալուն՝ իր արութիւնը եւ մտքի պայծառութիւնն ու բեղմնաւորութիւնը եւ դիտութեան անշէջ ու սփոփարար սէրը պահպանելով՝ շտառնակած է իր բաշկապետական աշխատութեանց յօրինումը:

Բամաջկան իր Ներածութեան մէջ պահ մը նոյնիսկ կ'ենթադրէ թէ ան եթէ մահմետական կրօնքը ընդգրկած չէր իրօք—ինչպէս ըրաւ Քանուշի Սուլթան Սիւլէյմանի «Խալֆապաշի» մեծահանճար Սինան ճարտարապետը,— թերեւս չհալածուելու համար եւ մանաւանդ կարեւորու համար Սուլթան Մեհմեթ Բ-ի արքունի վերաբերման դառնալ, անիկա ոչ միայն «Ամիրտովլաթ» եւ «Ըռամատան» արար անունները տուած էր ինքզինքին, այլ եւ մահմետական ձեւացած, իր հայ-քրիստոնեայի դէմքն սքողել ջանացած էր: «Ամիրտովլաթ այս տեսակ բարձր տիտղոսներու եւ պաշտօններու հասնելու համար իր ինքնութիւնը կամ ազգութիւնը եւ կրօնքը կը ծածկէ՞ր արդեօք, կը դրէ, ինչպէս կ'աւանդել կուտան իր «Ամիրտովլաթ» ու մանաւանդ «Ըռամատան» (Խամազան, Խամատան) անունները, եւ ինչպէս սովոր էին կամ թէ ստիպուած էին կեղծել մեր նախնիք, մահմետական հալածանքներէ դեմ մնալու համար: Հաւանական է:» Ես չեմ կարծեր որ այդ վարկածը ճիշդ ըլլայ. այդ հայ դիտունը «Ամիրտովլաթ» արարական անունը տուած է ինքզինքին, բայց դժուար թէ տարիներով դիւեր ցերեկ հայերէն լեզուով ահագին հատորներ շտառգրելու դրաղած այդ բաշկը իր Հայուն եւ քրիստոնեայի ինքնութիւնը ծածկել, այսինքն մահմետական ձեւանալ խորհած ըլլայ: Ան իր բաշկական հմտութեան ու ճարտարութեան ու մահմետական դիւատր ազդելու լեզուներուն իր լուրջ ծանոթութեան շնորհիւ յաջողած է մահմետական մեծամեծներու եւ նոյնիսկ Սուլթանի մը բաշկն ըլլալ, բայց Հայ ու քրիստոնեայ լրացաւ ըլլալուն համար է անշուշտ որ Ենթադրուած է այն բոլոր նեղութեանց եւ հալածանքներուն որոնց կ'անկարելի վերելու մէջ-

1) Թերեւս ճշգրտօրէն է՝ յալլապպաց (այլազգիներէն):

րերուած իր ինքնակենսագրական հատուածին մէջ, եւ Սուլթանին ծօտ իր «Ճառահպաշխի» պաշտօնն ալ ապահովագլխ երկարատեւ չէ եղած է: Եթէ իր հայրութիւնը ծածկել ու մահմետական ձեւանալ ուղէր, արար կամ թուրք լեզուով պիտի գրէր իր գործերը, մինչ իր բոլոր երկասիրութիւնները բացէ ի բաց գրած է հայերէն:

Ոչ միայն հայերէն լեզուով գրած է, այլ եւ աշխարհարար հայերէնով, որպէսզի, ինչպէս ինքն իսկ կ'ըսէ իր «Անգիրտաց անպէտքին» մէջ, «ուսանողները» — հայ ուսանողները — եւ ոչ թէ անգլտները (փրօֆանները) օգտուին անոնցմէ. «Եւ ես, անպիտան ծառայ ծառայիցն Առտուռոյ, ի յայտ արուեստս շատ աշխատեցայ, մինչեւ զսա դտայ, եւ ստուգեցի կրկին կրկին որ հեշտութեամբ յիմանան, եւ ուսանողացն հեշտ լինի, եւ գիրութեամբ ուսանի եւ հասակնայ գծածուկ արուեստն որ այս ամենայն բովանդակութեան զայտ ծածկեալ էին եւ չէին գրել ի բովանդակութեանն եւ ծառանիդ յայտնեցի». ու նոյն գործին մէջ, ուրիշ տեղ մը, կ'աւելցունէ՝ «Անգլտն ոչ աւելի ի սմանէ, եւ անուանեցաք զայս գրոցս անուէն Անգիրտաց անպէտք»: Իր գործերը շարադրած է ուրեմն, ոչ հասարակ ժողովուրդին համար, որ չպիտի կարենար ըմբռնել եւ օգտուիլ, ոչ ալ հմուտ բովանդակութեամբ համար — ինչպէս գրուած են եղեր՝ ըստ իրեն՝ մինչեւ այն ատեն երեւցած բովանդակութեան «ծածուկ արուեստի» իրթին մասնագիտական աշխատութիւնները, այլ այդ արուեստը սորվիլ սկսած երիտասարդ (Հայ) ուսանողներու համար, եւ որպէսզի ասոնց աշխատանքը դիւրացնէ, որպէսզի իրեն արժանատու յաջորդներ, հմուտ ու կարող հայ բժիշկներ եւ բովանդակ ուսումնականներ երեւան պարունակ սպասէ, իր գործերը շարադրել է ոչ թէ կնճառ գրաբարով, այլ գիրահասկանալով աշխարհարարով եւ յստակ, մանրամասն, մատչելի մեկնաբանութիւններով:

Ո՛ր սորով է Ամիրտովլաթ բժշկական դիտութիւնը. օտար թէ հայ միջնակարգի մէջ, զնորոգի մը մէջ թէ հայ կամ օտար վարպետ բժիշկի մը կամ բժիշկներու ծօտ, որոշ չենք գիտեր: Անգիրտաց անպէտքի գլխաւոր յիշատակարանին մէջ, ան անունները կուտայ իր նա-

խորդ հայ նշանաւոր բժիշկներէն ու վիրարոյժներէն ամբողջ շարքի մը, որոնցմէ ոմանք թերեւ իր ուսուցիչներն եղած են. «Յիշեալիք առ Տէր յարժանաւոր աղօթս մեր զամենանաստ ծառային ձերու աշխուկանութեան, զնախնի բժիշկէն մեր, Սեբաստացի խօճայ Պարսուտարն եւ որդի նորա շեռահ Ասարն, եւ որդի նորա բժիշկ Պետրոսն. եւս յիշեալիք զԳրիգորն, եւ Ասար աղան, եւ թոռունք նոցա՝ սարկաւազ բժիշկ Միքայէլս եւ եղբայր նորին խօճայ Գևորգն եւ որդի նորա տիրացու Մանուկն»:

Ամիրտովլաթ օգտուած է նաեւ անշուշտ յետոյ՝ ինքնօրոքութեամբ՝ պարսիկ եւ մանաւանդ արար բժշկական գրքերէ, ինչպէս եւ հայ աւելի հին բժիշկներու գործերէ, զորոնք նոյնպէս կը յիշատակէ իր «Անգիրտաց անպէտքին» մէջ, «Առաջին բժշկապետն մեր Մեծն Միխթար բժիշկն եւ Աւարոն բժիշկն եւ որդին նորա Ստեփանոս բժիշկն, եւ Սարգիս բժիշկն, եւ Յակոբ բժիշկն, եւ Դեղին բժիշկն, եւ Վահրամ բժիշկն, որ շատ պրեմք շինել էին վասն դեղերուն զօրութեանն եւ օգտութեանն»: Բայց կը գտնէ որ անոնց գործերը դեռ ունէին պակասներ, զոր ինք կ'ուղէ լրացնել եւ կը լրացնէ ալ իր գործերով (ինչքան որ կարելի էր լրացնել այդ դարերուն): Կը գրէ՝ «Կարճատու էին արել, եւ թէ գրնութիւնն կու գիտէաք նա, զէութիւնն չգիտէաք, եւ թէ զէութիւնն կու գիտնայաք, գրնութիւնն չէաք գիտնալ, եւ կար որ գանտանքն գիտէաք եւ զինքն չի գիտէաք, եւ կար որ գանտնն գիտէաք եւ ոչ զինքն եւ ոչ զիւր փոխանն, եւ ի վերայ այսոր՝ հանապաղ մեզ ի պակասութիւն կար վասն դեղերուն եւ այս պատճառաւ այլ անպէտք կարօտ էաք»:

Անգիրտաց անպէտքը դուռ հետեւողական, հաւաքողական գործ մը չէ. Ամիրտովլաթ շատ բան քաղած ու հաւաքած է հայ եւ օտար աղբիւրներէ, բայց, ինչպէս Բաժմաբեան փաստերով ցոյց կուտայ իր ներածութեան մէջ, անկա իր սեփական հետազոտութեանց, իր անձնական փորձառութեան արդիւնքներէն ալ զլրացած է հոն, ինչպէս մերթ իր դիտողութիւններն ու քննադատութիւնները իր հայ կամ

օտար նախորդներուն այս կամ այն տե-
սութեան կամ մեկնութեան մասին: Այդ մեծ
աշխատութիւնը կատարեալ գիտունը գործ մըն
է, ինչքան որ գիտուն մը այդ դարերուն կրնար
իր գործը կատարել: Բաամա՛նան այդ գրքին
ինքնուրոյն մասերուն արժէքը որով չափով ի
վեր հանած է իր Փրանսերէն Ներամութեան
մէջ, բայց կայ պարտք մը որ հայ գիտուն բը-
ժիշկներու եւ ղեզազործներու վրայ կը ծան-
րանայ, այն է աւելի յիսկատար ու մանրա-
մասն կերպով ծանօթացնել Արեւմուտքի գիտա-
կան աշխարհին ինչ որ կայ այս կամ այն չափով
ինքնատիպ ու շահեկան Ամերիսովլաթի ինչպէս
եւ անոր նախորդ ու հետեւորդ հայ գիտուննե-
րու բժշկական ու ղեզարանական աշխատու-
թեանց մէջ:

Ամերսովլաթին մեղի հասած են չորս եր-
կասիրութեանց ձեռագիրները, Օգուտ բժշկու-
քեան, Անգլիտաց անպէտ, Այսրապատին եւ
Գիրք ռամկական:

Հինգ դարէ ի վեր ստոնջ անտիպ կը մը-
նային ու մեր ժամանակի Հայոց գրեթէ բոլո-
րին անծանօթ: Այդ գործերուն ու զանոնց ար-
տաղբորդ գիտունին վրայ ամենէն առաջ իր յօդ-
ուածներով ծանօթութիւն տուողը եղաւ տօք-
թէօր Վահրամ Թորգոմեան: Այդ չորս երկասի-
րութիւններէն ընդարձակագոյնն ու կարեւորա-
գոյնը հրատարակողը եղաւ Կարապետ Բա-
մա՛նան: Եւ Թորգոմեան ու Բաամա՛նան Ա-
մերսովլաթի գործին ուրիշ ձեռով շարունակողը
հանդիսացողներէն եղած են արդէն, այն է՝ Հը-
մուտ, հետախուզող, ուսումնասիրող մտքեր:
Թորգոմեան, որ այլեւայլ թերթերու մէջ ա՛յն-
քան բազմաթիւ ու արժէքաւոր յօդուածներ
երկար տարիներ է ի վեր հրատարակած է պատ-
մական, բանասիրական եւ ուրիշ նիւթերու վրայ
ու մասնաւորապէս հայ հին ու նոր գրեթէ
բոլոր կարեւոր բժիշկներուն վրայ որոնք իր
հեղինակ կամ իր հանրային գործիչ ուշադրա-
դէմքեր են եղած, բազմապատասխանաւոր
մըն է, Ամերսովլաթի արժանաւոր հետեւորդ
մը: Ցաւալի է որ իր ցանուցիր յօդուածները
քանի մը հատորներու մէջ ամփոփելու իր ծրա-
գիրը, զոր մէջտեղ դրաւ քանի մը տարի առաջ,
չլսաւ հարկ եղած խրախուսական ընդունելու-

թիւնը եւ չկրցաւ իրագործուի: Մեծապէս ցան-
կալի է որ հայ ժողովուրդը օր մը հայթայթէ
միջոցները որպէսզի այդ կարեւոր հաւաքածուն
կարենայ հրատարակուիլ հատորաշարքի մը
ձեւով:

Բաամա՛նան իրը հնադէտ, իրը բանասէր
շատ բան ըրած է նոյնպէս. ան ալ արժէքաւոր
հետեւորդ մըն է՝ ուրիշ մարդերու մէջ՝ Ամիր-
տովլաթ գիտունին. իր Լեւոն Լուսինեան մե-
նապրութիւնը, Հայոց իսկական պատմութիւ-
նը, Անիի արձանագրութեանց ժողովածուն,
Հայկական Դրամագիտութիւնը, Բանասէրի
տաննակ մը տարիներու հաւաքածուն եւ այլ
բազմաթիւ երկասիրութիւններ իրեն կուտան
կարեւոր տեղ մը հայ բանասիրութեան մէջ: Իր
ամենէն գովելի աշխատութիւններէն մէկն է
Ամերսովլաթի Անգլիտաց անպէտ ստուար գոր-
ծին քննական հրատարակութիւնը: Բնագրին
սկիզբը ան ունի հմտալից Ներածութիւն մը.
քնադրին բոլոր ղեզարանական արարներէն կամ
հայերէն բառերուն (որոնք այրուբենա-
կան կարգով դասոււորուած են) Փրանսերէն
կամ գործածական լատիներէնը դրած ու դրած
է իւրաքանչիւր բառին թով: Հատորին սկիզբը
ունի նաեւ իր Ներածութեան էական մասերուն
Փրանսերէն ամփոփում մը եւ ստիկց անմիջա-
պէս յետոյ հիւանդութեանց անուններուն, դե-
ղերու անուններուն համապատասխան Փրանսե-
րէն բառերու ցուցակ մը, իսկ հատորին վերջը՝
աւելի ընդարձակ հայերէն ցուցակներ Ամիր-
տովլաթի գործին մէջ գտնուող ախտաբանական
ու ղեզարանական բառերու, յատուկ անուննե-
րու, եւայն:

Անտիպ կը մնան Ամերսովլաթի միւս երեք
գործերը, Օգուտ բժշկութեան, որուն մէջ հե-
ղինակը բժշկական գիտութեան հետեւողներուն
խրատներ կուտայ, բժշկագիտական ուսուցում
մըն է որ կ'ընէ, Այսրապատին՝ որ ղեզարանու-
թեան (Փարմափի)՝ դասադէրք մըն է (Այս-
րապատին արարներէն բառ մըն է որ ղեզարա-
նութիւն կը նշանակէ), եւ Գիրք ռամկական,
որ գիտական հանգամանք չունի, այլ աստեղա-
բանական (ասթրոլոթիք) կամ աստեղագիտա-
կան գործ մըն է, որուն տիպոսը ռամիկ հայ

բառին հետ կապ չունի, այլ ռէւլ, ռաւ արաբ բառէն կը սերի:

Բասմաջեան կը փափաքէր քննական հրատարակութեամբ մը ի լոյս ընծայել նաեւ Ամիր-տովլաթի Ոգուտ բժշկութեան երկասիրութիւնը, եւ նոյնիսկ սկսած էր պատրաստել այդ աշխատութիւնը, բայց խմանալով հոգի. Հայաստանէն թէ երևանի մէջ, ուր փնցեալ տարի նոյնպէս տօնուեցաւ Ամիրտովլաթ հայ գիտունին հինգհարիւրամեակը, Պետհրատը որոշած է հրատարակել այդ նոյն գործը, նախամեծար համարեցաւ Ախուպատիւնի հրատարակութիւնը պատրաստել եւ սկսած է արդէն ատոր աշխատիլ: Մեր ուսումնասէր Հայրենակիցները, եւ մասնաւորապէս մեր բժիշկները, գիտունները, բժշկական եւ ուսումնական Միութիւն-

ները իրենց բոլոր կրցածն ընկու եւ որպէսզի Ախրապատիւնի քննական հրատարակութեան ծրագիրն իրականանայ եւ որպէսզի տօգթ. Թորգոմեանի յօդուածներու հաւաքածուն ալ կարենայ լոյս տեսնել:

Պէտք է շնորհանորել Փարիզարեակ Ամասիացի Հայերու Հայրենակցականը, որ իրենց հուշակաւոր հայրենակցին, մեր ցեղէն բզխած մեծարժէք մտաւորականի մը, յիշատակին եւ գործին հանդէպ յարգանքի այս հանդիսաւոր հաւաքոյթը սարքեց. այդ նախամեծարութիւնը եւ անոր այս յաջող ու խանդավառ իրականացումը կրնան նպաստել այդ հրատարակելի կարեւոր հատորներու տպագրութեան նիւթական ղեկավարութիւնները հարթելու:

